

şerhi olduğu kabul edilmektedir. Klasik kaynaklarca Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'ye nisbet edilmeyen, ancak Brockelmann (GAL, I, 600) ve Fuat Sezgin (bk. GAS, I, 627) gibi müelliflerin haber verdiği bu şerhin bir nüshasının Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde (nr. 583) bulunduğu tesbit edilmiştir. Konuyla ilgili bir makalesinde bu nüshayı tanıtan S. M. Stern, İbnü's-Semh ile Ebü'l-Hüseyn arasında hoca-talebe münasebeti bulunduğunu da düşünmekte, bu görüşünü adı geçen nüshanın ilk ve son sayfasında yer alan bazı notlarla delillendirmeye çalışmaktadır (JRAS, XVI, 37-38). D. Gimaret ise bu tesbiti şüphe ile karşılar (Elr., I, 324). 6. *Kitâbü'l-İmâme*. Kâtib Çelebi'nin kaydettiği bu eserin (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1398), Ebü'l-Hüseyn'in günümüze ulaşmayan *Şerhu'l-uşûlî'l-hamse* adlı kitabından bir bölüm olabileceği ve bir nüshasının Viyana Millî Kütüphanesi'nde (Glaser, nr. 114) bulunduğu kaydedilmektedir (*El² Suppl.* [İng.], s. 25). Müellifin, çağdaşı Şerîf el-Murtazâ'nın aynı konuyla ilgili *Kitâbü's-Şâfi fi'l-imâme* adlı eserine yazdığı belirtilen *Nakzû's-Şâfi fi'l-imâme* (İbnü'l-Murtazâ, s. 119) adlı reddiyenin de bu eser olması muhtemeldir.

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin kaynaklarda zikredilen diğer eserleri de şunlardır: 1. *Taşaffuhu'l-edille fi' usûlî'd-dîn* (*Faşhu'l-edille*). Kaynaklardaki bilgilerden, ilk dönem Mu'tezile eserlerinin tenkidî bir değerlendirmesine ihtiva eden hacimli bir çalışma olduğu anlaşılan (Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, XVII, 588; *Keşfü'z-zunûn*, I, 413; II, 1272) bu eserden, müellifin talebesi Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî'nin bazı iktibaslarda bulunduğu kaydedilmektedir (*Elr.*, I, 322; *El² Suppl.* [İng.], s. 25). 2. *Kitâbü'ğ-ğureri'l-edille* (*Müşkilâtü'l-ğurer*). Kelâma dair olan bu esere (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1200) İbn Ebü'l-Hadîd'in bir şerh yazdığı belirtilmektedir (*El² Suppl.* [İng.], s. 25; krş. *El²* [İng.], III, 685).

Ebü'l-Hüseyn'in bunlardan başka, ünlü dilci Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Âyn* adlı eserine *Fâ'itü'l-âyn 'alâ Kitâbi'l-Âyn* adıyla bir şerh (*Hedyyetü'l-ârifn*, II, 69), Şerîf el-Murtazâ'nın *gaybet** konusuyla ilgili *Kitâbü'l-Muknî* adlı eserine bir reddiye (*El² Suppl.* [İng.], s. 25; İbnü'l-Murtazâ bu eseri *Nakzû'l-Muḥanna' fi'l-ğaybe* şeklinde kaydeder, bk. *Ṭabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 119) yazdığı, ayrıca *el-İntişâr fi'r-red 'alâ İbnî'r-Râvendî* (Kehhâle, XI, 20) ve *Şerhu'l-Uşûlî'l-ḥamse* (İbn Hallikân, IV, 271; Safedî, IV,

125) adlı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir.

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ve *el-Mu'temed*'in icmâ bölümü, Marie Bernard'ın hazırladığı *L'Accord unanime de la communauté comme fondement des status légaux de l'Islam d'après Abū'l-Husayn al-Basrî* (Paris 1970) adlı doktora tezine konu teşkil etmiştir (bk. Sourdel, XL, 210-211).

BİBLİYOGRAFYA:

Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed fi' usûlî'l-fıkh* (nşr. Muhammed Hamîdullah v.dğr.), Dimaşk 1384-85/1964-65, nâşirlerin girişi, II, 7-24; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 100; Hâkim el-Cüsemî, *Şerhu'l-ûşûlî'l-î'tizâl ve ṭabakâtü'l-Mu'tezile* içinde, nşr. Fuâd Seyyid, Tunis 1393/1974, s. 387; Şehristânî, *el-Milel* (Vekîl), I, 85; İbnü'l-Kıftî, *İḥbârü'l-ulemâ* (Lippert), s. 293-294; İbn Ebü Usaybia, *Uyânü'l-enbâ*, s. 324; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 271; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, XVII, 587-588; a.mlf., *Mizânü'l-î'tidâl*, III, 654-655; a.mlf., *el-İber*, II, 273; Safedî, *el-Vaḥî*, IV, 125; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 53-54; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍıyye*, III, 261; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 118-119; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 298; *Keşfü'z-zunûn*, I, 413; II, 1200, 1272, 1398, 1732; İbnü'l-İmâd, *Sezerât*, III, 259; *Hedyyetü'l-ârifn*, II, 69; Brockelmann, *GAL*, I, 600; *Suppl.*, I, 829; Sezgin, *GAS*, I, 627; Ziriklî, *el-A'lam*, VII, 161; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifn*, XI, 20; Marie Bernard, *L'Accord unanime de la communauté comme fondement des statuts légaux de l'Islam d'après Abū'l-Husayn al-Basrî*, Paris 1970; Abdülvehhâb Halîf, *İslâm Hukuk Felsefesi: İlmü usûlî'l-fıkh* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1973, mütercimnin girişi, s. 83-87; Abdullah Mustafa el-Merâğî, *el-Fethu'l-mübîn fi ṭabakâtü'l-uşûliyyîn*, Beyrut 1394, I, 237; Abdülvehhâb İbrâhim Ebü Süleymân, *el-Fikrû'l-uşûlî*, Cidde 1404/1984, s. 224-225; S. M. Stern, "İbn al-Samh", *JRAS*, XVI (1956), s. 31-44; Tayyib Okîç, "Dimaşk'taki Fransız Enstitüsünün Son İslâmî Neşriyatı", *AÖİFD*, XIV (1966), s. 283-288; D. Sourdel, "Bulletin Critique", *REI*, XL (1972), s. 210-211; L. Vecchia Vaglieri, "İbn Abî'l-Hadîd", *El²* (İng.), III, 685; D. Gimaret, "Abu'l-Husayn al-Basrî", *Elr.*, I, 322-324; W. Madelung, "Abu'l-Husayn al-Basrî", *El² Suppl.* (İng.), s. 25-26.

AHMET AKGÜNDÜZ

EBÜ'L-HÜSEYİN en-NÜRÎ

(أبو الحسين النوري)

Ebü'l-Hüseyn Ahmed
b. Muhammed el-Bağdâdî en-Nürî
(ö. 295/908)

Nûriyye adıyla bilinen
tasavvufî bir akımın öncüsü.

Bağdat'ta doğdu. Babası Horasan'ın Bağ veya Bağşûr şehrinden olduğu için İbn Bagavî olarak da tanınır. Bağdat tasavvuf ekolünün en büyük temsilcilerin-

dendir. Künyesi bazı kaynaklarda (Hücvîrî [Jukovski], s. 164) Ebü'l-Hasan olarak zikredilir. Nürî nisbesini almasını Nûr adlı bir köyde doğduğu şeklinde açıklayanlar olduğu gibi nur yüzlü olmasına bağlayanlar da vardır. Bazı süfîler ise nur üzerinde bir nazariye kurduğu için bu nisbeyi aldığını söylerler. Nitekim onun, "Ben nuru müşahade ettiğim zaman sürekli ona bakar, bir müddet sonra ben de nur olurum" (Baklî, *Meşrebü'l-ervâh*, s. 312) sözü, bu ikinci görüşün daha doğru olabileceği izlenimini uyandırmaktadır.

Ebü'l-Hüseyn ilk dinî bilgileri aldık-tan ve medrese ilimlerini tahsil ettikten sonra tasavvufa ilgi duymaya başladı; Bağdat'ta meşhur mutasavvîf Serî es-Sakatî'nin sohbetlerine devam etti. Tasavvuf terbiyesini Cüneyd-i Bağdâdî ile birlikte Serî'nin yanında tamamladı. Ahmed b. Hadraveyh'in sohbetine katıldı. Muhammed b. Ali el-Kassâb ve Ahmed b. Ebü'l-Havârî gibi süfîlerden istifade eden, daha sonra İbn Cellâ, Ebü Bekir el-Kettânî, Ebü Saîd b. Arabî, Ca'fer el-Huldî, Ebü Ali er-Rûzbârî, Ebü Bekir el-Vâsırî gibi birçok mutasavvîfın yetişmesinde etkili olan Ebü'l-Hüseyn'in Mısır'a gidip Zünnûn el-Mısırî ile görüştüğü de rivayet edilmektedir.

Nürî bir taraftan tasavvufun inceliklerini kavramak için Serî'nin sohbetlerine devam ederken diğer taraftan geçimini temin etmeye çalışıyordu. Ferîdûddin Attâr'ın anlattığına göre Nürî sabah evden çıktığında yanına aldığı ekmeği sokakta karşılaştığı bir fakire verir, camiye girip birkaç saat ibadet ettikten sonra öğle üzeri dükkânına gidip çalışırdı. Bu şekilde aslında gizlice oruç tuttuğu halde ailesi onun dükkânda, çarşı halkı ise evde yemek yediğini zannederdi (*Tezkiretü'l-evliyâ*, II, 46).

"Vecd ruhta meydana gelen bir kıvılcımdır, dille anlatılmaz" diyen Nürî, hayatının son günlerinde sokakta birinin okuduğu, "Seni seve seve öyle bir noktaya ulaştım ki akıllılar bu menzile vardıklarında hayrete düşmüşlerdir" anlamındaki beyti duyunca vecde geldi. Kamışları yeni kesilmiş olan bahçede dönüp dururken ayaklarının altı yarıldı ve bir müddet sonra vefat etti. Son anlarında, "Allah'ı an" diyen dostlarına, "Zaten O'na dönmüyor muyuz?" diye karşılık verdiği; yakın dostu olan Cüneyd'in, "Onun ölümünden sonra artık sıdktan bahseden kalmadı, çünkü çağın sıddığı o idi" dediği nakledilir.

Hücvîrî, Ebü'l-Hüseyn'in görüşlerini mücâhede ve riyâzete devam, nefsin arzularına karşı müsamahayı terk, insanlara müdâhene etmemek şeklinde özetler. Ebü'l-Hüseyn de Cüneyd gibi *sahv**'ı esas alan bir tasavvufî hayatı gerçekleştirmeye çalışmış, sohbeti uzlete tercih etmiştir. Üzerinde özellikle durduğu husus *îsâr** ve fedakârlıktır. *Îsâra* dayanan sohbet ve arkadaşlıkların doğru olmadığını söylemiş, maddî-mânevî bütün nimet ve imkânlar da kişinin arkadaşını kendisine tercih etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Onun bir olayda idama mahkûm edilen arkadaşlarıyla birlikte infaz mahallinde önce kendisinin idam edilmesini ısrarla istemesi, bu görüşünün en dikkat çekici örneklerinden biridir. *Îsâr*ı esas alan tasavvuf anlayışını benimseyen akıma Nûriyye denilmiştir.

Tasavvuf tarihinde "Allah sevgisi" yerine "Allah aşkı" tabirini ilk defa kullanan Ebü'l-Hüseyn en-Nürî'dir. Bakî onun, "Ben Allah'a âşığım, O da bana" ifadesinin ne anlama geldiğini soranlara, "Müminler Allah'ı, Allah da müminleri sever" âyetini (el-Mâide 5/54) okuyarak cevap verdiğini söyler.

Ebü'l-Hüseyn, diğer mutasavvıflar gibi tasavvufî çevrelerdeki şekilcilığe dikkat çekmiştir. "Tasavvuf bilgi ve şekil değil ahlâktan ibarettir"; "Sûfî semâ eden, ancak bununla beraber dinin emir ve yasaklarına uyan kimsedir" şeklindeki tarifleri; "Dervişlerin giydiği yamalı hırka incileri örterdi, şimdi ise mezbelelikteki leş örtüsü haline geldi" tarzındaki tesbiti; "Zamanımızda iki aziz varlık vardır: İlimle amel eden âlim, hakikati anlatan ârif"; "Başını Hz. Peygamber'in yoluna koymayana İslâm'ın yolu açılmaz" gibi teşhisleri bu konuyla ilgili endişe ve titizliklerini yansıtmaktadır.

Tasavvuf düşüncesine getirdiği yeni yorumlar sebebiyle "gönüller sultanı, sûfilerin parlak ayı" gibi lakaplarla anılan Nürî'yi, üstün bir ferâset sahibi olması dolayısıyla Cüneyd "kalplerin casusu" olarak nitelendirmiştir (Attâr, II, 46).

Nürî'nin tasavvuf terimlerinin oluşması ve gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Onun tasavvufî eserlerde yer alan tasavvuf, sûfî, *îsâr* ve aşk tariflerinin yanı sıra tövbe, yakîn, müşâhede, ubûdiyyet, rubûbiyyet, vecd, semâ, işâret, edeb, ilham, terk, şevk, hüzn, kurb, bu'd, fakd, havf, rızâ, ferâset, muhabbet, sohbet gibi birçok tasavvuf terimi hakkındaki tarifleri dikkat çekicidir.

Ebü'l-Hüseyn, tasavvuf düşüncesine yeni bir ufuk kazandıran bu terimlerin

yanında III. (IX.) yüzyılda çok tartışılan kelâmî konularda da orijinal görüşlere sahiptir. Ona göre teşbihle ilgili fikirler dışında Allah'a işaret eden her fikir tevhid sınırları içindedir. "Allah'ın delili nedir?" sorusuna, "Yine Allah'tır" diye cevap veren Nürî'ye göre Hz. Peygamber dünyada Allah'ı görmemiştir. Peygamberlerin işlediği küçük hatalar ise (zelle) onların ruhlarında değil bedenlerinde ortaya çıkmıştır.

Attâr'ın ifadesiyle "tasavvufta müctehid ve mezhep sahibi" olan Ebü'l-Hüseyn en-Nürî'nin bazı görüş ve tesbitlerinden dolayı toplumdan tepki gördüğü de olmuştur. Nürî, tasavvufun en tartışmalı alanlarından biri olan *şathiye** niteliğindeki sözlerin ilk temsilcilerinden biridir. Hatîb el-Bağdâdî'ye göre Nürî, tasavvuf dilinin inceliklerini kullanma konusunda Iraklılar'ın en meşhurdur. Bakî ise onu âriflerin dayanağı, şatah ehlinin kılıcı, vecd sahiplerinin reisi olarak vasıflandırmış, "Ben Allah'a âşığım"; "Kurb bu'ddur" gibi sözlerini şerhetmiştir (*Şerh-i Şathiyyât*, s. 165-177). Ebü Nasr es-Serrâc *şathiye* konusunu işlerken Nürî'yi ayrı bir başlık altında incelemiştir (*el-Lüma*^c, s. 492). Ondan nakledilen ilginç *şathiye*lerden birine göre ezan okuyan müezzine, "Allah belânı versin", havlayan köpeğe ise "lebbeyk" demiş, kendisini hayret ve dehşetle seyredenlere konuyu şöyle açıklamıştı: "Müezzin Allah'u ekber derken bile koyu bir gaflet içindeydi; köpeğin sesini duyunca ise şu âyeti hatırladım: "Yerde ve gökte bulunan her şey Allah'ı tesbih eder" (et-Teğâbün 64/1).

III. (IX.) yüzyılda yaşamış olup eseri günümüze ulaşan ender sûfilerden biri de Ebü'l-Hüseyn en-Nürî'dir. *Maḳāmâtü'l-kulûb* adlı risâlesinde Nürî Kur'an-ı Kerim'de geçen "kalp" kelimesi ve bununla yakın anlamlara gelen üç terim (sadr, fuâd, lûb) üzerinde durmuştur. Ona göre sadr İslâm'ın, kalp iman, fuâd

mârifetin, lûb ise tevhidin kaynağıdır. Nürî kalpleri günahkârların, itaatkârların ve âriflerin kalpleri diye üçe ayırır. Âyetlerdeki işaretlerden hareketle kalbin yedi özelliği olduğunu söyleyerek bunları şöyle sıralar: Leyyin, tevessü', şifa, hidâyet, sekîne, tuma'nîne ve tenvir.

Ebü'l-Hüseyn bu küçük risâlesinde, Kur'an-ı Kerim'de yer alan kalple ilgili bütün tesbitleri ele alarak değişik tasniflerle konuyu daha anlaşılır hale getirmiştir. Ona göre bir kalbin selim olabilmesi için şüphe, hevâ-heves, riya-gösteriş, mâsivâ sevgisi gibi olumsuz niteliklerden arınmış olması gerekir. Ârifin gönlünde bulunan dört ateşten korku ateşi günahın tatlı gelen tarafını, sevgi ateşi itaatin zor gelen yönünü, mârifet ateşi maddî bağılılıkları, şevk ateşi ise rehaveti yakar ve kişiyi sevgiliye ulaştırır. Kalpte bulunan üç nurdan mârifet güneş gibidir, hevâ ve hevesi örter; akıl ay gibidir, şehveti örter; ilim yıldız gibidir, cehaleti örter. Gönüllere rahmet yağmazsa orada gösteriş, kuru iddia ve münaфіklık boy gösterir. Haram yemek, helâli terketmek ve zulme niyet etmek ise kalbe sıkıntı yağmurlarının yağmasına sebep olur.

Ebü'l-Hüseyn en-Nürî işârî tefsir hareketinin de ilk temsilcilerindendir. Süle-mî *Ḥakā'îku't-tefsîr* adlı eserinde otuzdan fazla yerde onun tefsir ve yorumlarına başvurmuştur. Buna göre Nürî, "Allah onlardan, onlar da Allah'tan râzıdır" (el-Beyyine 98/8) âyetinde söz konusu edilen kulun Allah'tan râzı olmasını O'nun hükümlerini sevinçle karşılaması şeklinde tarif etmiştir. Ayrıca gafleti "ruhun Hak dışındaki bir şeyle sükûn bulması", fitneyi ise "kişinin Allah'tan başka bir şeyle meşguliyeti" olarak tanımlamıştır.

Kelâbâzî, Nürî'nin eser sahibi sûfilerden olduğunu söylemesine rağmen *Maḳāmâtü'l-kulûb* tasavvufî kaynaklarda zikredilmez. Bu risâle Kâsım Sâmerî (Bağdad 1969), Paul Nwyia ("Textes mystiques inédits D'Abu'l-Husayn al-Nurî", *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, Beyrut 1968, XL, 115-154, P. Nwyia bu tenkitli neşrin sonuna, eserin "Şerhu kelâmî Ebî'l-Hüseyn" adlı beş sayfalık bir şerhini de ilâve etmiştir. Bu risâlenin şârihi belli değilse de Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve İbn Fârîz'ın görüşlerine temas edildiğine göre VII. [XIII.] yüzyıldan sonra yazılmış olmalıdır) ve Ahmet Subhi Furat (bk. bibl.) tarafından neşredilmiştir. Bu neşirlerde risâlenin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshaları esas alınmıştır.

رسالة مقامات القلوب
للشيخ أبي الحسن النوري

تحقيق
الأب بوليس نويّا

Ebü'l-Hüseyn
en-Nürî'nin
*Maḳāmâtü'l-
kulûb* adlı
risâlesinin
iç kapağı
(Beyrut 1968)

EBÜ'L-HÜSEYİN en-NÜRİ

Cüneyd-i Bağdâdî başta olmak üzere bazı dostlarıyla mektuplaştığı bilinen Ebü'l-Hüseyn en-Nürî'nin bir şiirini Kelâbâzî kaydeder (*et-Ta'arruf*, s. 204).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Subhi Furat, "Abu'l-Huseyn an-Nürî ve Makâmât al-Şulûb adlı risâlesi", *İTED*, VII/1-2, İstanbul 1978, s. 339-355; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, III, 243; Serrâc, *el-Lûma'*, s. 46, 63, 68, 85, 87, 103, 430, 492; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 59, 136, 204; Sülemî, *Tabakât*, s. 164; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 249; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, V, 130-136; Kuşeyrî, *er-Risâle* (Uludağ), s. 152; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 132; a.e. (Jukovski), s. 164, 236; Herevî, *Tabakât*, s. 190-195; Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ*, Leiden 1907, II, 46; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve*, II, 539; a.mlf., *el-Muntazam*, VI, 77; Baklî, *Şerh-i Şaḥiyyât*, s. 165-177; a.mlf., *Meşrebü'l-ervâh*, s. 312; Zehebî, *A'lamü'n-nübelâ*, IX, 156; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 106; İbnü'l-Mülakkın, *Tabakâtü'l-evliyâ*, s. 62; Câmî, *Nefehât*, s. 78; Lâmiî, *Nefehât Tercümesi*, s. 138; Münâvî, *el-Kevâkib*, I, 194; Sezgin, *GAS*, I, 650; Annemarie Schimmel, "Abo'l-Hosayn an-Nürî Qebela of the Lights", *Sufi*, sy. 5, London 1992, s. 14-16; a.mlf., "al-Nürî", *Eİ²* (İng.), VIII, 139-140.

MUSTAFA KARA

EBÜ'L-HÜSEYİN el-VERRÂK

(bk. VERRÂK, Ebü'l-Hüseyn).

EBÜ'L-HÜZEYL el-ALLÂF

(أبو الهذيل العلاف)

Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl
b. Abdillâh el-Allâf
el-Abdî el-Basrî
(ö. 235/849-50 [?])

Basra ekolünün kurucusu
Mu'tezilî âlim.

Tercih edilen görüşe göre 135 (752) yılı civarında Basra'da doğdu. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Hayvan yemi satmakla uğraştığı veya bu işi yapanların bulunduğu mahallede oturduğu için "Al-lâf" diye tanınır. Abdî künyesinin, İran'ın güney bölgesinde yaşadığı bilinen Abdülkays kabilesinin mevâlîsinden Fars asıllı biri olduğuna işaret ettiği kabul edilir. Hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Basra'da Vâsıl b. Atâ'nın öğrencisi Osman b. Hâlid et-Tavîl'den tahsil gördü. Bısr b. Saîd ve Ebû Osman ez-Za'ferânî de hocaları arasında zikredilir. On beş yaşında iken Basra'daki ilmi tartışmalara katıldı ve bu vesile ile Dırâr b. Amr gibi bazı ileri gelen Mu'tezile âlimlerinden faydalandı; daha sonra da onların bazı görüşlerini eleştirdi. Kız kardeşiyle evlendiği Amr b. Ubeyd'in pek çok risâ-

lesine muttali olup onlardan istifade etti. Arapça'ya tercüme edilen felsefe kitaplarını okudu ve bu alanda da kendini yetiştirdi. Yahudi, hristiyan ve Mecûsî dinlerine mensup pek çok kimseyle başarılı münazaralar yaparak bir kısmının müslüman olmasına vesile oldu. Allah'ın sınırlı bir varlık olmadığını ispatlamak amacıyla Şîî âlimlerinden Hişâm b. Hakem ile Mekke'de tartışmalarda bulundu. Uzun süre Bağdat'ta kalan Ebü'l-Hüzeyl, burada Hârûnürreşîd'in ünlü veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin, daha sonra da Halife Me'mûn'un huzurunda akdedilen ilim meclislerinde birçok âlimle tanıştı. Bunlarla yaptığı tartışmalar sonunda Me'mûn nezdinde itibar kazandı. Bu arada Beytülhikme'nin reisi Sehl b. Hârûn ile dostluk kurdu. Daha sonra Sâmerâ'ya gitti ve hayatının geri kalan kısmını orada geçirdi. 100 yılı yaklaşan ömrünün son dönemlerinde gözlerini kaybetmesine rağmen zihnî fonksiyonlarını yitirmedi. Kaynaklarda farklı tarihler verilmeyle birlikte tercih edilen görüşe göre 235 (849-50) yılında Sâmerâ'da vefat etti; cenaze namazı, Vezir İbn Ebû Duâd tarafından imâmet meselesinde sempati duyduğu Şîa mezhebine uygun olarak kılınıldı.

Ebü'l-Hüzeyl, Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd'den sonra Mu'tezile'nin itikadî mezhep haline gelmesinde oldukça önemli rol oynayan bir âlim ve düşünürdür. Yetiştirdiği öğrenciler Mu'tezile'nin gelişmesine ve güçlenmesine katkıda bulundular. Yeğeni Nazzâm, Ebû Ya'kûb eş-Şahhâm, Ali el-Esvârî, Ebû Bekir el-Esam, Sümâme b. Esres, Ca'fer b. Mübeşşir ve Ca'fer b. Harb onun öğrencilerinden bazılarıdır. Cedel ilminin kurucusu kabul edilen Allâf kelâm ilminde önemli bir mevkiye sahiptir. Cedel ilmindeki muvaffakiyetinde ve yaptığı münazaralarda başarılı olmasında Arap dilini iyi bilmesinin payı büyüktür. Aynı zamanda Arap edipleri arasında zikredilen Ebü'l-Hüzeyl'in münazaralarda eski Arap şiirleriyle istişhâd ettiği belirtilir. Ebü'l-Hüzeyl hadis rivayetleriyle de dikkati çekmesine rağmen İbn Kuteybe, onun rivayetlerine ehl-i bid'attan olduğu gerekçesiyle güvenilemeyeceğini ileri sürer. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf tabiat felsefesi, ilâhî sıfatlar, nübüvvet, âhiret ve insanın fiilleri gibi temel kelâm konuları üzerinde durmuş, bu konulara dair çeşitli eserler yazmıştır. Eserleri günümüze ulaşmadığından görüşlerinin bir kısmını Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, Abdülkâhir el-Bağdâdî

ve Şehristânî gibi Sünnî müelliflerin tenkitlerinin yanı sıra Ebü'l-Hüseyn Hayyât ve Kâdî Abdülcebbar gibi Mu'tezilî âlimlerce yapılan nakillerden öğrenmek mümkündür. Onun görüşleri şöylece özetlenebilir:

1. Bilgi Problemi. Duyuların dışında insanın bilgi kaynağı önce akıl, sonra da doğru haberdır. Duyular ve aklın bedîhî ilkeleriyle elde edilen bilgiler zarûrî, istidlâl yoluyla elde edilenler ise iktisabîdir. Haberin doğru bilgi ifade edebilmesi için aralarında cennet ehlinde (âsi olmayan müminlerden) en az birinin bulunduğu yirmi kişi tarafından nakledilmesi gerekir. Tevâtür derecesine ulaşsa bile kâfirler ve fâsıklarca nakledilen haberler delil olarak kullanılamaz.

2. Tabiat Felsefesi. Fizik âlem atomlardan (cüz' lâ-yetecezzâ) oluşur ve sürekli değişikliğe uğrar. Maddenin bölünemeyen en küçük parçaları olan atomlar boyutsuz cevher (geometrik nokta) olup bunlar birbiriyle bitişerek cisimleri meydana getirirler. Kendi kendilerine hareket ve sükûn kabiliyeti bulunmayan cevherlerde bu özellikleri yaratan Allah'tır. Cevherler arasındaki ilişkiler kendiliğinden gerçekleşmediği gibi zorunlu da değildir. İlâhî irade taalluk etmediği takdirde ateş pamuğu yakmaz (Ali Sâmî en-Neşşâr, I, 481). Cevherlerin birleşmesiyle oluş (kevn), ayrılmasıyla bozuluş (fesad) vuku bulur. Atomlar sonlu, sınırlı ve dolayısıyla hâdis olduğuna göre âlem de sonlu, sınırlı ve hâdistir.

3. Ulûhiyyet. Her insan Allah'ın varlığına ilişkin zarûrî bilgilere doğuştan sahiptir. Temyiz çağına giren çocuklar dahi herhangi bir öğrenim görmeden ve naklî bilgilere ihtiyaç duymadan Allah'ın varlığına inanmakla yükümlüdürler. İlâhî sıfatlar O'nun zâtının aynıdır. Allah hayatla hay, ilimle âlim, kudretle kâdirdir; fakat hayat, ilim ve kudret O'nun zâtından ibaret olup sıfatlarıyla zâtı arasında gayriyet söz konusu değildir. Bununla birlikte hayat, ilim ve kudret zâtın üç tezahürünü teşkil eder. Naslarda Allah'a atfedilen vech, azamet, kibriyâ gibi kavramlar "zât" mânâsına, yed "nimet", ayn ise "ilim" anlamına gelir.

Sıfatlar, Allah'ın zıtlarıyla nitelendirilebileceği zâtfî, nitelendirilemeyeceği fiilî sıfatlar olmak üzere iki grupta toplanır. Allah sonsuz bir varlık olan zâtını bildiğinden ilmi de sonsuzdur. Ancak mahiyetleri itibarıyla sonlu ve sınırlı olduklarından yaratıkları hakkındaki ilmi ve kud-